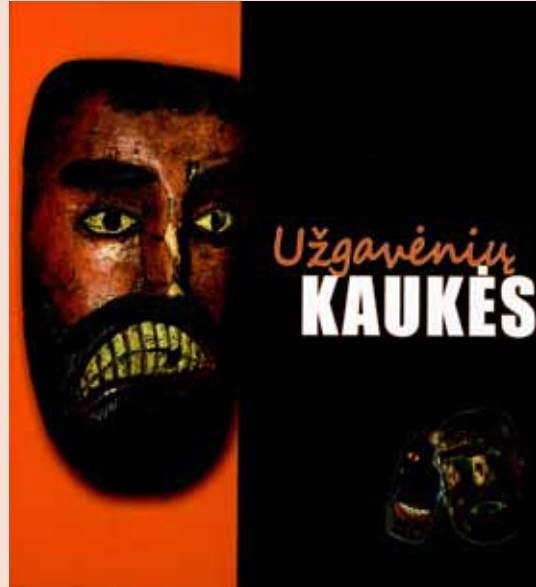

UŽGAVĖNIŲ KAUKĖS

2009 m. Vilniaus etninės kultūros centras išleido Arūno Vaicekausko sudarytą knygą „Užgavėnių kaukės“, kurioje išspausdinti Stasio Skrodenio, Liberto Klimkos, Arūno Vaicekausko, Kono Krikščiūno parengti tekstai ir 231 Užgavėnių kaukių nuotrauka iš Lietuvos dailės muziejuje, Šiaulių „Aušros“ muziejaus, Vilniaus etninės kultūros centro ir Žemaičių nacionalinio parko archyvų.

Knygos metrikoje nurodoma, kad „Leidinyje pasakojama ir apie tradicines lietuviškojo kaimo švenčių kaukes, ir apie šiuolaikines persirengėlių kaukes, moko, kaip pačiam jas pasigaminti. Muziejinėse kolekcijose saugomų kaukių, XX a. antrosios pusės medžio drožėjų dirbinių ar šiuolaikinių Užgavėnių karnavalų veikėjų fotografijos atskleidžia senosios Užgavėnių tradicijos tęstinumą ir miesto kultūros sąlygotus karnavalo pokyčius. Knyga turėtų būti naudinga visiems, kurie domisi etninės tradicijos ištakomis bei raida, siekia puoselėti bei saugoti pamatines lietuvių kultūros vertybes.“

Knygos „Užgavėnių kaukės“ viršelis. Knygos meninė redaktorė Skaidra Vaicekauskienė

Knygos skyriuje „Žemaičių Užgavėnių kaukės“ žymus etninės kultūros tyrinėtojas Stasys Skrodenis rašo:

ŽEMAIČIŲ UŽGAVĖNIŲ KAUKĖS

STASYS SKRODENIS

Etnokultūrinio požiūriu Žemaitija yra savotiškas regionas. Jos gyventojų kultūros formavimuisi reikšmės turėjo kuršiai, skalviai ir žiemgaliai, kurie jau istoriniais laikais susiliejo su žemaičiais, ir tokiu būdu atsirado dabartinė Vakarų Lietu-vos arba Žemaitijos kultūra. Tiesa, ir ji nėra vienalytė Pa-slaptinumu dvelkia prie žemės prigludusios senos sodvbos, išsiskirianti žmonių kalba bei jų po-traukis tokiems tautos-a-kos žanrams, kurie artimiau siejasi su mi-tologija, kuriuose daugiau mistikos, veikia paslaptingos mitinės būtybės. Savotiškas fenomenas yra ir persirengėliai, labiausiai veikę per Užgavėnes ir Velykas, kitaip sakant, pavasario ekvinokcijos laikotarpiu.

Tyrinetoju dėmesį traukia kaukės („lyčynos“) ir kaip savitas menas (liaudies skulptūros dalis), ir kaip jau sunkiai suvokiama tolimos praeities pagoniškų vaizdinių liekana, vėliau patyrusi ir krikščionybės poveikį.

Analizuojant persirengimo visumą, ypač antropomorfines būtybes, jų išvaizdą bei veiksmus, to komplekso turinį galima aiškinti kaip mito elementą, o pagal formą – kaip žaidimą. Jis svarbus pereinamaisiais metų ciklo momentais. Kadangi pavasarį suvokta savotiška gamtos „jaunystės“ būsena lygiadienio laikotarpiu, tai kaukėtų personažų veiksmai, skatinantys gamtos ir žmonių vaisin-gumą, yra logiški. Vadinasi, jei pripažinsime, kad persirengimas yra dramatizuotas mitinių vaizdinių atkūrimas, pirmąpradė žaidybi-nė versija, tai ir kaukė, kaip svarbiausia persirengimo detalė, suk-oncentruoja savyje mitinio personažo bruožus. Kaukė, kaip teigia Algir-das Greimas, „ pridengia po savimi subžmo-niją, keliančią siaubą ir pasibaisėjimą, slepia embrioninę būtybę, nepajėgiančią pasiekti žmo-giško statuso“²⁹. O gal geriau būtų sakyti – jau praėjusią šito statuso formą ir dabar esančią žmogui nepavaldžiam pasaulyje. Taigi kau-kę galima traktuoti kaip protėvio vaizdinį ar žemdirbystės globėjo įvaizdį. Aišku, ilgainiui prasmė galėjo keistis, tačiau žaidimo

prigimtis liko nepaliesta: išlieka iliuzija, kad vaidinime daly-vauja gamtos dievybės, protėvių vėlės ir jų globėjas Velnias, taip pat pati mirtis – Giltinė („Smertis“).

Persirengimu pabrėžiama priešybių raiška: vyras-moteris, se-
(Nukelta į 32 p.)

(Atkelta iš 31 p.)

nas-jaunas, svetimas-savas ir pan. Iš gilios senovės baltų-slavų areale žinomas vyrų persirengimas moterimis ir moterų vyrais, vaikai persirengia seniais, ypač populiarūs elgetos, luošiai. Bet pastarieji svarbūs ne kaip socialiniai tipai, o jų antgamtinės savybės, įtariamas ryšys su dievybėmis (juk pasivertęs elgeta Žemėje vaikščiojo ir Dievas). Tad ir kaukė turėjo skirti svetimą nuo savo, t.y. nekaukėto asmens. Be kaukės, tokį asmenį turėjo atskirti ir kitos savybės – drabužiai, kalba, veiksmai. Tokiu būdu ir „svetimšalių“ kaukės nereiškė tautinės priklausomybės, o buvo tik priemonė priešpriešai svetimas-savas išryškinti. Savo ištakomis „žydo“, „čigono“, „vengro“ kaukės nebuvo kokio nors tautinio charakterio reiškinys, o jų pirminėje semantikoje glūdi mitinis vaizdinys, susijęs su žemiškomis ar požemio dievybėmis -protėvių dvasiomis, namus ar laukus globojančiomis dievybėmis. Kitaip nebūtų galima paaiškinti, kodėl daugelyje Žemaitijos vietų kaukėtieji persirengėliai stengdavosi, kad jų kaimynai nepažintų. Kodėl jų prisilietimas žmogui neša sėkmę, pvz., neištekėjusioms ligi Užgavėnių merginoms, vadinamoms „bergždenikėmis“? Panašiai atskirti svetimuosius nuo savų būdinga ne tik lietuviams, bet ir baltarusiams, ukrainiečiams, rusams ir kt.

Kaukė – ant veido ar galvos uždėdamas iš medžio ar kitos medžiagos padarytas modeliuotas gaubtas, primenąs stilizuotą žmogaus veidą ar žvėries galvą. Didesnėje Lietuvos dalyje kaukės vadinamos *lėčynomis* ar *lyčynomis*, o kai kur ir *lervomis*. Tai žmogaus persikūnijimo į kitą būtybę esminė detalė. Ją papildė kostiumas – kailiniai, drobulės, draiskalai ir kt., išryškinę kitus vaizduojamojo personažo charakteringus bruožus. Tokio persirengimo užuomazgos siekia pirmykštę visuomenę ir siejasi su praktiniais-apeiginiais-meningais anų laikų žmogaus poreikiais. Vėliau persirengimas atliko apeiginę-meningą funkciją.

Jau minėta, kad persirengimas, tuo pačiu ir kaukių vartojimas labiausiai susijęs su kalendorinėmis pavasario periodo apeigomis ir papročiais, krikščionybės sutapatintais su Užgavėnėmis, Velykomis. Tik Rytų Prūsijoje kaukėtieji personažai pasirodydavo ir per žiemos šventes. Kitais atvejais, pvz., per vestuves, Tris Karalius, patalkius ir talkas persirengėliai arba nesidėdavo kaukių (užtekdavo veidą nusidažyti -grimo), arba dėdavosi tas pačias Užgavėnių kaukes.

Nors išsamesnį persirengėlių vaizdą galima atkurti tik iš vėlyvesnių – XIX a. pabaigos – XX a. pradžios – šaltinių, vis dėlto be jokios baimės galima teigti, kad persirengimas ir tipiškiausios kaukės – ne atsitiktinis reiškinys, o giliai iš senų laikų į žmonių buitį įaugusi tradicija.

Pačios turtingiausios vaidyba ir teatriniais elementais buvo Užgavėnės ir vestuvės, tačiau pirmosios vis dėlto buvo arčiau spektaklio, ir užtai ne veltui kartais vadinamos karnavalu ar liaudiška komedija. Užgavėnių persirengėliai ypač buvo išraiškingi Žemaitijoje, nors nestokojo humoro, teatrinį pradų ir Šiaurės Lietuvoje. Persirengėliams kaukės sudarė ryškų, jei ne esminį, liaudies vaidintojų kostiumo akcentą.

Be jau minėtų „veikliusių“ antropomorfinių ir zoomorfinių kaukių Žemaitijoje bendroje eisenoje dalyvaudavo tylios neapibrėžtos priklausomybės būtybės – turliukas, malpa. Pastarųjų kaukės faktiškai nebuvo kaukės tikrąja to žodžio prasme, nes jų didžiuliai veido bruožai būdavo išpaisomi ant maišo, užmauto ant galvos (turliukas), arba galva padaroma iš susuktų skudurų gniužulo ar ant galvos užversto sijono (malpa).

Aptariant kaukes, negalima pamiršti ir triukšmingai po kaimą

ant nekaustytų rogių pavažos užsatyto rato vežiojamos pamėklės, vadintos įvairiais vardais: šiaurės ir vidurio Lietuvoje – *Čiučele*, *Gavėnu*, *Diedeliu* (vyriška būtybė), Žemaičiuose – *More*, *Kotre*, rečiau *Magde* (moteriška būtybė). Tai žmogaus pavidalo būtybė (kartais siekianti pora metrų), daugiausia moteriškė su išryškintais moteriškumo požymiais (krūtėmis), padaryta iš išilginių šiaudų, o kartais ir iš medinio karkaso, baisaus veido, apgobta skara, aprenpta rudine, o rankoje nusitvėrusi spragilą. Tą pavažą su besisukančia ant uždėto rato pamėkle tempdavo arba persirengėliai, arba arklukas. Besisukdama ji švaistėsi spragilu ir neatsargiam galėjo gerokai uždrožti per galvą.

Panašiai darytas ir Šiaurės bei Rytų Lietuvoje Gavėnas ar „Čiučela“. Tas senis turėdavo atrodyti baisus. Jo galva būdavo padaryta iš medžio. Veidą išskaptuodavo kiek galima bjaurėsnį: su didele kumpa nosim, didelėm akim, ilga barzda. Nosį dažniausiai nutepdavo raudonai, barzdą juodai.³⁰ Tuo tarpu Svėdasų apylinkėje Gavėnas turėjęs vaizduoti lašinius, kurių, pasibaigus mėsdėui, jau nebereikia.³¹ Nors paskui, Gavėną pervarijus per visą kaimą, jo šiaudinius papuošalus sudėgina, panašiai kaip Morės, tačiau apskritai čia aiškus liaudiškas atitinkamo bažnytinių apeigų momento įprasminimas.

Pamėklė, matyt, simbolizavo gyvybines augmenijos jėgas bei žiemos ir vasaros persilaužimo momentą, kurį žmonės išreiškė rogių ir vežimo rato junginiu bei pasakymu, kad „nuo Užgavėnių kreiva vėžė“. Pasibaigus persirengėlių eisenai, paprastai vakare, ją dažniausiai sunaikindavo laukuose: sudėgindavo, paskandindavo, pakardavo ar sudraskydavo. Pagal anglų etnologo Džeimso Freizerio (J. Frazer) ir rusų folkloristo Vladimiro Proppo tyrinėjimus, ši pamėklė simbolizavo augmenijos jėgas, kurios turėjo būti sunaikinamos tam, kad atgytų naujajame derliuje. Tai visiškai neprieštaruja kitiems naujųjų ūkių metų pradžios ir Užgavėnių papročiams, kurie turėjo užtikrinti būsima, tarp jų ir linų, derlių. Užgavėnių pamėklei bei persirengėlių kaukėms artimos linamynio talkų baidyklės – *Kursis*, *Končius* (*Valon-čius*), *kipsiukas* *Jonis*.

Pamėklę paprastai lydėdavo kaukėta palyda. Šios apeiginės ir neapeiginės kaukės – savitas lietuvių liaudies skulptūros žanras, kuriame ryškus paprasto žmogaus sugebėjimas pagal atitinkamų papročių tradicijas kurti neigiamus ir komiškus žmonių tipus. Sakysim, kokios įvairios yra smulkių pirklių kaukės, perduodančios ir jų gudrumą, ir apsukrumą, ir kartu parodančios šaržuotus demoniškus seno žmogaus bruožus. Visa tai nedidelėje kaukės formoje liaudies meistras gebėjo meistriškai atkurti.

Kaukių meniškumas ir išraiškingumas priklausė nuo jų gamybos būdo. Buvo ilgalaikės ir trumpalaikės kaukės. Pirmąsias paprastai droždavo iš medžio, stengdamiesi kuo komiščiau perteikti veido bruožus: veidai stambūs, nosys didelės, kumpos ar nusuktos į šalį ir su gale pakabintu ka-roliu-palašu (smurgu) ar įkalta vinele, kad bučiuojant moterims ranką (persirengėliai mandagūs) būtų galima įdurti, burna perkreipta, retais dantimis ar iš viso tik pusantrą ar pustrėčio medinio danties. Akys viena aukščiau, kita žemiau, padažytos raudonai, barzda ilga, susivėlus, pilna „trupinių“. „Kiekvienas stengiasi apsirėdyti, kad atrodytų baisėsnis ir juokingesnis“, – rašė Balys Buračas 1939 m. apie Kretingsodžio ir Genčių kaimų (Kretingos raj.) Užgavėnių persirengėlius.³² Tai būdinga visiems Žemaitijos, ir ne tik Žemaitijos, persirengėliams.

Savaime suprantama, tuos bruožus siek tiek taikydavo tipažui: vienaip atrodė pirklys-mainininkas („žydas“, „čigonas“), kitaip išdaigininkas ar vengras-vaistininkas. Kad įspūdis būtų didesnis, prikljuodavo iš ašutų ar linų plaukus, iš avikailio prilipindavo ūsus ir barzdą. Tie priedai dar labiau paryškindavo komiškuosius personažų

bruožus, nesuteikdami kaukei atstumiančių natūralistinių elementų. Reikia pasakyti, kad barzda buvo įprastinis daugelio mūsų kaukių atributas, ją priliptindavo net giltinei, nors šiaip jau pastarosios kaukė priminė kaukuolę: balta su juodomis akiduobėmis, nosias-kyle ir burna.

Kaukėms gaminti vartota ir kita medžiaga. Jas išpjau-tydavo iš medžio žievės (luobo), iškarpydavo iš avikailio, iš-skusdami vilnas atitinkamose veido vietose, arba darydavo iš popieriaus. Kartais pasigamindavo ir iš didelio buroko: išskobdavo jo vidų, išpjau-davo vietas akims, nosiai, lūpoms. Kartais tarp lūpų įstatydavo žvakę, ir, užsidėję ant galvos tokią kaukę, keliaudavo per kaimą. Pastarosios kaukės (iš buroko, popieriaus, avikailio) dažniausiai tarnaudavo tik vieną kartą, vaidintojai jų nesaugodavo. Artima joms buvo ir velnio kaukė, skyrusis tik tuo, kad turėjo du nedidelius ragiukus ir paprastai buvo juoda. Kartais iš burnos kyšojo raudonas liežuvis. Pvz., Užventyje tuo tikslu persirengėlis įsikąsdavo raudoną buroką ar morką.

Šių kaukių išvaizdą paryškindavo ir kontrastingos spalvos: lūpos raudonos, dantys balti, skruostai paraudoninti, ant kaktos „raukšlės“ – keli vingiuoti brūkšniai, plaukai, barzda ir ūsai – juodi ar gelsvai rusvi („ryži“). Tačiau nei spalvų, nei kitokių priedėlių nebuvo per daug. Ir čia išlaikytas toks pat saikas kaip ir liaudies skulptūroje, medžio drožiniuose ir kt. Neaptiksime taturuokių, gausybės puošmenų (plunksnų, blizgučių ir kitokių daiktų), kelių aukštų kaukių.

Pažymėtinas dar vienas faktas: kaukės paprastai būdavo daromos paslapčiom, kad niekas nepamatytų ir paskui persirengėlio neatpažintų. Dėl to daugelyje Žemaitijos vietų kasmet jos būdavo atnaujinamos, perdažomos, pakeičiama išvaizda.

Žymiai paprastesnės ožio (ožkos), arklio, gervės kaukės. Šie personažai paprastai buvo nuolatiniai žmoniškųjų būtybių palydovai ir savo veiksmais sukeldavo daug juoko. Vaidintojai daugiau dėmesio kreipė į „gyvulių“ poelgius, o ne į „veidą“ – galvą. Gal ir dėl to, kad jie nekalbėdavo. Kaukė

turėjo bent apytikriai nusakyti veikėją, o visą savo charakterį, fizines savybes jis parodydavo veikdamas. Todėl jų kaukėse daugiau sąlyginumo. Antai ožio galvą Padubysyje (Šiaulių raj.), Joniškio apylinkėse ir kai kur kitur vaizdavo kelmas išriestomis šaknimis, Gruzdžių apylinkėse – ant pagaiškščio priešakio pritaistyti dideli ožio ragai, o apie Šiaulėnus (Radviliškio raj.) – iš šiaudų nupinti ragai. Žagariškiai taip taisydavę ožį: „Ožiai kaip ir gervės apsiaučiami išverstais kailiniais, rankas iškiša pro kailinių rankoves, ant suimtų kūlokų pririša žemineį kepurę, kuriai iš abiejų šonų įmalia-voja kreida akis ir pritaisto medinius rantuotus ragus“ (1937 m.)³³. Tik nedaug turima faktų, jog ir pačią galvą darydavo truputį panašią į ožio su judančia apatine lūpa ir, žinoma, ragais.

Tokia pat neišvaizdi ir arklio galva – išpjauta iš lentgalio ar su-sukta iš šiaudų grįžtės. Kupiškėnai ją darydavę iš medžiagos: iš gelsvo audinio pasiūdavę riestą kaklą ir galvą, prikimsdavę šiaudų ar šieno ir pritvirtindavę prie pagalio, kurį apsižergdavęs „raitelis“. Labai populiarį gervę, tačiau sudėtingesnė jos kaukė žinoma tik iš Padubysio ir Šilalės apylinkių: per kailinių rankovę vaidintojas iškišdavo medinį kaklą ir galvą su kuodu; snapas judantis, kad galėtų lesti ir kapoti. Tuo tarpu kur kas dažniau būdavo per rankovę iškiša-ma ratelio verpstė su kotu, sukalti galais pagaliai, ar kartais ranko-se laikydavo per rankovę iškištą pagaliuką-snapą ir vis juo kapo-davo. Galimas daiktas, kad sudėtingesnėms gyvulių kaukėms pa-daryti trūkdavo laiko ir įgūdžių: juk dauguma persirengėlių kaukes gamindavosi kiekvienas sau.

Žemaičių Užgavėnių kaukės. Sigito Varno nuotrauka

Tai buvo svarbiausios apeiginės kaukės, turėjusios senas tra-dicijas ir simbolinį ryšį su senaisiais agrariniais kultais. XIX a. antro-joje pusėje – XX a. pradžioje tą ryšį bebuvu galima atsekti tik iš personažų veiksmų, jų tarpusavio santykių ar lyginamųjų studijų bū-du. Visos aukščiausiai minėtos kaukės buvo gyvos vakarinėje Lietuvos dalyje. Kuo toliau nuo Žemaitijos traukiame į rytus, tuo mažėja antro-pomorfinių kaukių ir lieka zoomorfinės: gervės, arkliai, kartais meš-ka. Tiesa, ir Rytų Lietuvoje žinomi persirengėliai – čigonai, elgetos, tačiau jiems kaukes atstojo veido išdažymas, kitaip tarant, grimas.

Analizuojant kaukes, negalima išleisti iš akių ir kitos veikėjų aprangos, nes tarp jų yra labai glaudus ryšys, tik visas persirengi-mo kompleksas sukuria reikiamą įspūdį.

Žemaitijoje kai kurie minėtieji persirengėliai – daugiausia „ka-reiviai“ (Žalnieriai) ir „žydai“ -mainininkai veikė Velykų naktį baž-nyčioje ir šventoriuje. Šiandien sunku pasakyti, kiek pastarajame vaidinime buvo senųjų ir kiek bažnyčios atneštų tradicijų. Viena aišku, kad tiems pasirodymams pagrindą bus davusi viduramžių misterija apie Kristaus prisikėlimą, tačiau iš XIX a. ir XX a. pradžios tos šventės papročių aprašymų aiškėja, kad bažnytinė misterija jau buvo susiliejęsi su liaudies tradicijomis, vaidintojų veiksmuo-se ryškus ir pramoginis, ir senasis maginis momentai.

Žemaitijoje per Kalėdas jau XIX a. viduryje buvo persirengiama seniu (seniu Kalėda, senaisiais metais), tačiau tuo metu Užgavėnių kaukių vartojimas buvo nebūdingas, nors ir pasitaiko viena kita užuomina apie tai. Tuo laiku per Tris karalius (sausio 6 dieną) vaikš-čiodavo persirengę trimis karaliais, vaizduodami biblinio pasakoji-mo atitinkamą momentą. Jie kaukių neturėdavo, tik vilkėdavo iš-skirtinius drabužius, ant galvos būdavo užsidėję karūnas.

Taigi persirengėlių išvaizdoje ir veiksmuose susipynė įvairiau-sių epochų ir socialinių santykių pėdsakai. Senosios kaukės išsau-gojo svarbiausius senoviško demonizmo elementus: jos turi būti baisios, o tą bausimą suteikia didelė, grubi, kumpa ar kreiva nosis, barzda, baisi burna ir aptrupėję dantys (paprastai turint galvoje se-ną žmogų). Tokios iš medžio išdrožtos kaukės tapo ir liaudies me-nu, prabylančiu ne tik vaidmenyje, bet ir be atlikėjo.